

УДК 94(477)

ВАСИЛЬ БІЛОЗЕРСЬКИЙ І КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІ

На матеріалах слідчої справи

Алла КАЛИНЧУК,

старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

У статті розглянуто участь В. Білозерського в Кирило-Мефодіївському братстві, його арешт, проаналізовано документи та матеріали слідчої справи.

В. Білозерський разом із М. Костомаровим і М. Гулаком був співзасновником Кирило-Мефодіївського братства, брав участь у виробленні «Статуту товариства св. Кирила і Мефодія», написав докладні пояснення до нього, де обґрунтував ідеї майбутньої долі слов'янства, зокрема й українського народу. Після арешту В. Білозерського відправили на службу до Петрозаводська Олонецької губ. із забороною працювати в установах народної освіти. Він не раз подавав заяви про перегляд вироку, клопотався про дозвіл переїхати до Петербурга. Після дев'яти років заслання 14 квітня 1856 р. зі згоди Олександра II з В. Білозерського було знято таємний нагляд і дозволено переїхати до Петербурга, де він зустрів своїх побратимів по Кирило-Мефодіївському братству – П. Куліша і М. Костомарова, згодом до них приєднався й Т. Шевченко.

Ключові слова: братство, «Записка» (пояснення до «Статуту...»), архівні джерела, документи та матеріали слідчих справ, заслання.

VASYL BILOZERSKYI AND CYRILAND METHODIUS BROTHERHOOD MEMBERS

На матеріалах слідчої справи

Alla KALYNCHUK,

senior researcher T. Shevchenko Institute of Literature National Academy of Sciences of Ukraine

The author reviewed V. Bilozerskiy's contribution into the work of Cyril and Methodius Brotherhood, his arrest, the documents and materials of the case.

V. Bilozerskiy, together with M. Kostomarov and M. Hulak, was a co-founder of Cyril and Methodius Brotherhood. V. Bilozerskiy participated in drafting of "Charter of Cyril and Methodius Brotherhood", wrote a detailed explanation to the later, thus substantiating his ideas of the future of the Slavs, the Ukrainian people in particular. V. Bilozerskiy was arrested in April 11, 1847, in Warsaw and sent to St. Petersburg in April, 18. V. Bilozerskiy was to serve the sentence in Petrozavodsk, Olonets province, with a ban on work for public education. He repeatedly filed petitions to review his case and to allow him to move to St. Petersburg; after nine years of exile, in April 14, 1856, with permission of Tsar Alexander II he was allowed to move to St. Petersburg, where Vasyl met his friends, Kulish and Kostomarov, later they were joined by T. Shevchenko.

Key words: Cyril and Methodius Brotherhood, "Note" (explanation to the "Charter ..."), archival sources, documents and materials of the cases, exile.

Минуло 170 років від часу створення Кирило-Мефодіївського братства, написано сотні праць, де по-різному представлено діяльність та погляди кирило-мефодіївців, опубліковано документи та матеріали слідчих справ братчиків. Проте й нині актуальними залишаються питання про членство в першій українській таємній організації Шевченка, авторство його основних документів, назви тощо. Загальновідомо, що провідну роль серед братчиків відіграли М. Костомаров, М. Гулак та В. Білозерський [8, с. 84].

На сьогодні немає комплексного дослідження про участь останнього в Кирило-Мефодіївському братстві. Уперше матеріали про нього опубліковано у збірнику документів М. Грушевського [див.: 6], В. Міяковського [11], Д. Граховецького [див.: 4], монографії М. Возняка, присвяченій історії організації, її ідеології [див.: 2]. Згодом уже інакше було розставлено акценти у праці Г. Сергієнка [14]. Об'єктивно представлено участь у таємній організації Т. Шевченка в академічній біографії митця [див.: 1], у сучасному шевченкознавстві підсумкове значення має монографія І. Дзюби [див.: 7].

У 1841 р. Білозерський вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Українське культурно-національне піднесення кінця XVIII – початку XIX ст. традиційно пов'язують із творчістю І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, В. Забіли, О. Афанасєва-Чужбинського, Є. Гребінки, М. Максимовича, молодших романтиків О. Корсуна, М. Петренка та ін., з появою збірників історичних дум і пісень М. Максимовича та М. Цертелєва, «Історії Малої Русі» Д. Бантиша-Каменського та «Історії Малоросії» М. Маркевича, з розповсюдженням у рукописах «Історії Русів». Цей період у літературі М. Петров означив як українське слов'янофіліство [див.: 13, с. 233], Д. Чижевський назвав його київською романтикою [17, с. 397]. Формувалися культурно-просвітницькі осередки в Україні: у 1804 р. відкрито Харківський університет [див.: 8, с. 307], 1823 р. – ліцей князя Безбородька в Ніжині, 1834 р. – Київський університет.

В. Білозерський, як і багато київської університетської молоді, також опинився в українському культурному середовищі Києва. У цьому контексті

варто згадати про знайомство юнака і П. Куліша (останній на той час був учителем Києво-Подільського повітового дворянського училища). За спогадами В. Білозерського, влітку 1842 р. Д. Пильчиков (на той час студент Київського університету св. Володимира) спробував їх познайомити; знайомство відбулося восени того ж року [12, с. 42–44]. П. Куліш стимулював приятеля вивчати славистику. Василь зацікавився історією східних слов'ян, зокрема збирав «Матеріали для російської історії», докладно записував у зошит усе, що стосувалось України (історичні думи й пісні, історію козацтва, православної церкви, наступ католицизму та ін.; конспектував праці Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича). Згодом назвав їх «Заметки о Малорусской истории, литературе и музыке (1843–1846)». Тепер зберігаються в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського. З інтересом вивчав історію, мову та літературу різних слов'янських народів, про що згодом, під час допиту у квітні 1847 р., наголосив: «Меня восхищало воодушевление, с котрым они стараются возродить свою народность, и всякий порыв поэта или ученого к поддержанию их в этом стремлении меня радовал» [15, с. 399–400], а твори А. Міцкевича, П.-Й. Шафарика та В. Ганки «стали його настільними книжками» [10, с. 85]. 1846 р. у «Записці про вивчення історії слов'ян» В. Білозерський писав, що його захоплювало натхнення, з яким слов'яни поривалися відродити власну народність [15, с. 374].

П. Куліш підштовхнув його до ґрунтовного вивчення історії української мови, оскільки Василь переписував новий роман приятеля «Чорна рада» (спільно з О. Марковичем). З грудня 1843 р. залучив юнака до переписування документів з архіву Ханенків для Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, де головував. Відомо, що П. Куліш був для В. Білозерського наставником, згодом вони потоваришували, а на початку 1847 р. стали родичами, бо П. Куліш одружився із сестрою Василя Олександрю. Через Куліша Білозерський познайомився з М. Гулаком, О. Навроцьким та з багатьма іншими українофілами, що на початку 1840-х рр. створили літературний гурток «Київська молода» [3, с. 357]. Організаторами гуртка були М. Максимович і П. Куліш. Гуртківці популяризували українську мову та літературу, виступали за їхній активний розвиток і зближення слов'янських культур.

У 1844 р. на Контрактовому ярмарку в Києві П. Куліш познайомив В. Білозерського з Шевченком. Відтоді вони товаришували протягом усього життя. Василеві імпонували думки і прагнення поета, висловлені у «Кобзарі», поемах «Гайдамаки» і «Сон» («У всякого своя доля») та ін.

Після переїзду П. Куліша до Петербурга В. Білозерський близько зійшовся з М. Костомаровим, який повернувся з Рівного, де викладав у міській гімназії. Познайомилися вони на квартирі П. Куліша у 1845 р. Тоді ж Василь закінчив університет, учителював у Києво-Подільському повітовому дворянському училищі, готувався до складання кандидатського іспиту, студював чеську літературу, навесні 1846 р. здобув ступінь кандидата словесних

наук. У той період М. Костомаров допомагав другові вивчати сербську мову. Саме тоді в М. Костомарова, В. Білозерського й М. Гулака виникла ідея об'єднати зусилля української інтелігенції навколо проблеми українського відродження. У програмі, яку накреслили братчики, народна освіта займала перше місце. З просвітницькою метою збиралися видавати український журнал [див.: 8, с. 357], друкувати підручники, у майбутньому – словник української мови, відкривати школи для селян.

В. Білозерський разом із М. Костомаровим і М. Гулаком став співзасновником Кирило-Мефодіївського братства, яке виникло на Різдво 1845 р. Ця організація, на думку С. Єфремова, визначила «новий напрям українського громадського життя, а в письменстві найкращим його заступником став Шевченко» [8, с. 360].

Братчики поважали й цінували В. Білозерського. М. Гулак та О. Маркович відзначали моральну чистоту юнака і деяку запальність у його судженнях: «О Василии Мих[айловиче] Белозерском вы пишете так, как он заслуживает, то есть более, чем даже с почтением и любовью – с идолопоклонством. Действительно, это сердце удивительное... Слава Богу, избравшему его для нас путеводною звездою к Вифлеему» (з листа О. Марковича до М. Гулака від 15 лютого 1846 р.) [16, с. 103]. В іншому листі від 15 жовтня 1846 р. О. Маркович висловлював дружні почуття і давав поради: «Старайся не уронить себя ни одним словом, которое не почувствовало твое сердце, когда выливается письмо на бумагу... Не стыдись показывать себя и слабым и недоумевающим, поверяй прежние авторитеты, ищи новых» [15, с. 385]. Здібності юнака високо оцінював у перші роки знайомства з ним П. Куліш. Згодом у щоденнику від 18 лютого 1847 р. зазначав: «Жаль мне, что спутник мой, брат моей жены, такое вялое создание» [цит. за: 12, с. 46]. В. Петров уважав, що в особистих стосунках між родичами вже у 1847 р. не все було гаразд [див.: 12, с. 47].

В. Білозерський брав участь у складанні «Статуту товариства св. Кирила і Мефодія». Донині дискутується проблема авторства цього документа, адже вона постала ще в часи слідства у справі кирило-мефодіївців. Вочевидь, авторство слід визнати за трьома організаторами братства [див.: 3, с. 359].

О. Кониський стверджував, що саме В. Білозерському «прийшла думка, щоб товариші носили перстені зі словами: “Кирило і Мефодій, січень, 1846”». Через се “III отделение” і охрестило товариство Кирило-Мефодіївським. На печатці товариства були вирізані слова: “Розумійте істину і істина ослобонить вас”» [9, с. 200]. В. Білозерський написав докладні пояснення до «Статуту...», де обґрунтовував ідеї про майбутню долю слов'янства, зокрема й українського народу. В. Семевський у студії «Кирило-Мефодиевское общество. 1846–47 г.», яка була опублікована в журналі «Русское богатство» за 1911 р., досить докладно переказав зміст «Записки», яку вперше опублікував М. Грушевський [див.: 5]. Історик уважав своїм обов'язком ознайомити громадськість із цим документом, підкреслив, що він

складений із християнським пієтизмом, «на ґрунті модного слов'янського романтизму – мрії про культурно-естетичну минувшину слов'янську й її будучу місію серед європейських народів» [5, с. 79]. «Записку» можна умовно поділити на дві частини: історіографічну й тактичну [див.: 10].

У поясненні до «Статуту...» В. Білозерський наголосив на стражданнях України, що, «присоединенная на основании своих собственных прав, она претерпевает множество несправедливостей. Права ее забыты <...> ее будущность – на весах Божих» [15, с. 392]. Він був переконаний, що окремішне існування України неможливе без об'єднання з іншими слов'янськими народами, а лише під «охранением закона, любви и свободы каждого» [15, с. 392]. Відповідно до цього братчик визначив таку тактику кирило-мефодіївців: 1) освіта й популяризація ідей єдності слов'ян; 2) об'єднання слов'ян в одну державу на основі народності кожного; 3) просвітницька робота з пробудження слов'янських народностей і визначення їхньої самобутності; 4) збереження таємниці існування організації та її членів; 5) проведення з'їзду (хоча б раз на рік) з метою звітування про виконану роботу та ін. У підсумку В. Білозерський акцентує на завданні для України: «Ни одно из словянских племен не обязано в той мере стремиться к самобытности и возбуждать остальных братьев, как мы – украинцы» [15, с. 394].

М. Грушевський опублікував ще один документ, що був серед паперів слідчої справи братчика. Він стосувався визначення слов'ян як давнього народу, відомого в історії Європи, рис слов'янського романтизму [5, с. 78–79].

Навесні 1846 р. В. Білозерський склав іспити і здобув звання кандидата словесності, 1 серпня 1846 р. його призначили на посаду вчителя історії та географії в Петровському Полтавському кадетському корпусі [12, с. 46]. 11 вересня 1846 р. склав «Проект про створення на Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану» з метою залучити до освіти хлопців з народу. Навчання передбачалося безкоштовне, школярі мали вивчати Закон Божий, фізику, ботаніку, арифметику, медицину, столярне і токарне ремесла, а також землекористування, садівництво, городництво. Дітей до такої школи мали зараховувати з 13 до 16 років. Цей документ кирило-мефодіївці планували подати до палати державних маєтків із тим, щоб уряд Російської імперії звернув увагу на розвиток народної освіти в Україні. Братчики вбачали в таких школах великі перспективи. В. Білозерський мріяв відкрити безкоштовну школу спочатку в Полтаві, а згодом – і по всій Україні.

Перебуваючи в Полтаві, В. Білозерський листувався з П. Кулішем, О. Марковичем, М. Гулаком, О. Навроцьким та ін.; досліджував історію слов'янської філології, планував подорожі до Польщі, Чехії тощо. Молодий викладач не раз відвідував літературні вечори, що проходили у салоні доньки поета Капніста, де читав твори Т. Шевченка, П. Куліша, А. Міцкевича, сербських і чеських поетів. Він підтримував товариські взаємини з Д. Пильчиковим, який у 1846–1864 рр. також учителював у

Петровському Полтавському кадетському корпусі; спілкувався з чеським музикантом Єдлічкою, який мешкав у Полтаві, пізніше – з Навроцьким.

На початку січня 1847 р. В. Білозерський написав прохання про звільнення з кадетського корпусу за сімейними обставинами. 12 січня повернувся до Києва, 24 січня був на весіллі своєї сестри Олександри з П. Кулішем. По весіллі разом із ними поїхав до Варшави у наукове відрадження. У Варшаві спілкувався зі славістами П. Дубровським, С. Лінде, В. Мацейовським та ін. [див.: 10, с. 90]. В. Білозерський мав конкретне завдання: «собирать материалы, способствующие к изучению языка и поэзии» [15, с. 408]. У цей період йому були близькими ідеї панславізму, він зробив «Виписки про панславізм в Європі з журналу “Revue de deux Mondes”» (не пізніше 15 березня 1847 р.) [16, с. 374–384]. На шпальтах журналу його увагу привернула полеміка про панславізм між французьким письменником і славістом Р. Кипріяном, французьким письменником А. Депре і французьким ученим К. Робером. Цей останній звернув увагу на особливу зацікавленість у цьому питанні німецької преси, що розпалювала ненависть до ідей панславізму, не бажаючи утворення нових незалежних слов'янських держав [15, с. 382]. Як пояснив під час допиту В. Білозерський, він займався дослідженням цього питання з однією метою – пізнати слов'янський світ [15, с. 399–400].

У березні 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство за доносом О. Петрова було викрито, членів організації заарештовано. Слідство тривало з 18 березня по 30 травня. Ще у Варшаві під час арешту П. Куліша з квітня поліція виявила папери В. Білозерського (документ № 502): 1) рукопис «Закону Божого» українською мовою (такий самий рукопис у 2-х примірниках вилучено в Гулака) зі «Статутом...»; 2) зошит із віршами українською мовою, переписаними Білозерським, в кінці зошита – «Сон», що, імовірно, належали Шевченку [15, с. 394]; 3) аркуш із виписками В. Білозерського про вивчення історії слов'ян (документ № 494); 4) рукопис про панславізм; 5) рукопис про стан слов'янських племен, який жандарми Третього відділення визначили як один «из преступнейших по содержанию» [15, с. 395]; 6) проєкт прохання до уряду про дозвіл заснувати в Україні за рахунок пожертв училища для козацьких дітей, жандарми означили його як злочинний (документ № 500); 7) записи П. Куліша про огляд Корецького замку від березня 1847 р. українською мовою; 8) лист О. Навроцького до В. Білозерського українською мовою (документ № 493); 9) лист без підпису О. Марковича до В. Білозерського (документ № 496); 10) записка О. Марковича до В. Білозерського (документ № 497); 11) лист від 13 грудня 1846 р. з Петербурга І. Вернадського до П. Куліша з відомостями про ефіопську грамоту; 12) записка В. Білозерського з адресами його знайомих (чорнові записи належали Кулішу [див.: 15]); 13) копія з «Проекту про знищення греко-російського віросповідання...» [15, с. 394–395].

В. Білозерського заарештували 11 квітня у Варшаві, відправили до Петербурга, а 18 квітня – до

Петропавлівської фортеці. Після обшуку в Третьому відділенні в нього вилучили чергові папери, зокрема листи братів до сестри Олександри, до П. Куліша, уривки творів О. Пушкіна та інших поетів, пісні українською мовою [15, с. 398–399]. На першому допиті 24 квітня В. Білозерський відповів на 30 запитань щодо характеру, мети й завдань Кирило-Мефодіївського братства. Відомо, що під час слідства влада вдавалася до тиску й застосувала витончені методи психологічної обробки М. Костомарова, Г. Андрузького і В. Білозерського. Опісля його допитували ще кілька разів, улаштували очну ставку з Г. Андрузьким (документ № 513) [15, с. 414–415]. 26 квітня В. Білозерський звернувся до Миколи I з проханням про помилування його і затриманих товаришів [15, с. 416].

Найсуровіше імперія покарала Т. Шевченка, заславши в Оренбурзький окремий корпус із забороною писати і малювати, М. Гулака ув'язнено на три роки до Шліссельбурзької фортеці, М. Костомарова – на один рік до Петропавлівської фортеці. Його, як і М. Гулака, вважали організатором товариства й автором «Книг буття українського народу». П. Куліша ув'язнили в Петропавлівській фортеці на чотири місяці (замінено на два), згодом заслали до Тули.

У висновку Третього відділення у справі В. Білозерського зазначено, що його «рассуждение в высшей степени возмутительное, служащее как бы истолкованием устава Славянского общества о неестественном состоянии славян под властью государей и необходимости действовать к освобождению их, преимущественно Малороссии, рукопись, называемая “Закон Божий”, выписки о панславизме и проч[ее]» [15, с. 416–417]. У справі

ухвалили відправити В. Білозерського на службу до Петрозаводська Олонецької губ. із забороною працювати в установах народної освіти. 2 червня його було доставлено до Петрозаводська, призначено помічником управителя канцелярії Олонецького цивільного губернатора з установленням за ним нагляду [15, с. 417–421]. У 1851 р. братчик подавав клопотання про продовження служби в Петербурзі (відповіді не отримав), у 1851 і 1852 рр. їздив у відпустку в Україну (провідати матір) і Петербург; не раз звертався до О. Орлова із проханням переглянути вирок і дозволити йому переїхати до Петербурга. У 1853 р. В. Білозерському дозволили жити і служити там, де він захоче, але під таємним наглядом [15, с. 464]. Лише після дев'яти років заслання 14 квітня 1856 р. й за згодою Олександра II з нього зняли таємний нагляд [15, с. 464] і дозволили переїхати до Петербурга, де він зустрів своїх побратимів П. Куліша та М. Костомарова. Згодом до них приєднався Т. Шевченко.

І. Глизь має рацію, коли пише, що кирило-мефодіївців «переслідували не за спробу організувати широку мережу прихильників слов'янської федерації, а за українське спрямування програми <...> І покарання братчикам було визначене саме за вироблення ідеології українства як окремого напрямку політичної думки у слов'янофільстві» [3, с. 362]. Для української історії, зокрема й для шевченкознавства, на часі підготувати нове видання матеріалів слідчої справи Кирило-Мефодіївського братства з ґрунтовними коментарями, а також монографічне дослідження про першу таємну організацію в Україні, її ідеологію й тактику, що у 1840-х рр. так налякала Російську імперію.

Література

1. Бородін В. Т. Г. Шевченко. Біографія / В. Бородін, Є. Кирилюк, В. Смілянська та ін. – К., 1984. – 557 с.
2. Возняк М. Кирило-Мефодіївське брацтво / М. Возняк. – Л., 1921. – 238 с.
3. Глизь І. Кирило-Мефодіївське братство / І. Глизь // Шевченківська енциклопедія: у 6 т. – К., 2013. – Т. 3. – С. 356–365.
4. Граховецький Д. Матеріали до арешту кирило-мефодіївців: Навроцького, Білозерського, Шевченка та ін. / Д. Граховецький // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 67–72.
5. Грушевський М. З ідеології Кирило-Мефодіївців. Записка Василя Білозерського / М. Грушевський // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 78–83.
6. Грушевський М. Матеріали до історії Кирило-мефодіївського брацтва. Признання Кирило-мефодіївців / М. Грушевський // Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914). – К., 1915. – С. 99–257.
7. Дзюба І. Тарас Шевченко: життя і творчість / І. Дзюба. – К., 2008. – 716 с.
8. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К., 1995. – 686 с.
9. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя / О. Кониський. – К., 1991. – 702 с.
10. Левенець Ю. Василь Білозерський / Ю. Левенець // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 84–93.
11. Міяковський В. З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського Братства. I. Записка В. Білозерського про сільські школи. II. Записка М. Костомарова про панславизм. III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич» / В. Міяковський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 121–134.
12. Петров В. Шевченко, Куліш, В. Білозерський – їх перші стрічі / В. Петров // Україна. – 1925. – № 1–2. – С. 42–50.
13. Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия / Н. Петров. – К., 2008. – 457 с. – [Репринтне відтворення вид. 1884 р.].
14. Сергієнко Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство / Г. Сергієнко. – К., 1983. – 208 с.
15. Справа В. М. Білозерського // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 367–466.
16. Справа М. Гулака // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 89–240.
17. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – Тернопіль, 1994. – 479 с.
18. Чижевський Д. Кирило-Методіївці / Д. Чижевський // Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 138–176.